

književna kritika

Književna
kritika

1 '82

KRLEŽI

Milan Damnjanović:

Krležina Kritika

Radivoje Mikić:

Odnos između tačaka gledišta u romanu »Povratak
Filipa Latinovića«

ESTETIČKA ISTRAŽIVANJA

Milan Damnjanović:

Poreklo umetnosti iz estetskog

Savo Laušević:

Sinteza i pokušaj izvođenja marksističke estetike

Kornelijus Kastorijadis:

Društveni preobražaj i kulturno stvaranje

OSVETLJENJA

Atanas Natev:

Književni način mišljenja

Vujadin Jokić:

Filozofija ispunjenja praznine Ernesta Bloha

Miodrag Kujundžić:

Sudbina Ćima Katića

PRIKAZI I BELEŠKE

Aleksandar Jerkov:

O književnoistorijskom i mističkom u tumačenju stare
srpske književnosti

Dragoljub Stojadinović:

Dokle stiže gospodar

Miodrag Jauković:

Podsmeh religiji

HRONIKA

PRIKAZ STRANIH ČASOPISA

IN MEMORIAM

O KNJIŽEVNOISTORIJSKOM I MISTIČKOM U TUMAČENJU STARE SRPSKE KNJIŽEVNOSTI

(Dimitrije Bogdanović: *Istorija stare srpske književnosti*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1980)

Ne jedanput s razlogom je rečeno da se »zrelost jedne kulture« ogleđa u (njenom) odnosu prema sopstvenom nasleđu. Pre no što dostigne onaj stepen razvijenosti kada se, makar i sa izvesnim ograničenjima, ipak, može smatrati »zrelom« (njen) odnos prema nasleđu često naizmenično prolazi kroz oprečne, bitno nekritičke periode. Jednom je svojstveno nipodaštavanje, ili naprosto previđanje vrednosti kulturne baštine, drugom neodmereno veličanje iste, njeno prikazivanje u lažnim »veličanstvenim odorama« koje svemu što dopire iz prošlosti daju nadnaravni sjaj. Zasjepljenost tim varljivim *sjajem*, ili, pak, utonulost u (nihilističku?!) *pomračinu*, učiniće da se ne pokazuje pravi, *stvarni* lik niti nasleđa, niti doba iz kojeg ono potiče, niti savremenog trenutka... A onda i kultura sama, da tako kažemo, mora biti u mnogo čemu manjkava. Zato se ne zna koja je od dveju zabluda — u osnovi oba perioda leže temeljne istorijske zablude — opasnija; obe imaju izuzetno štetne posledice, posledice koje mogu ići dotle da, u određenim uslovima, ugrožavaju nacionalni identitet i napredak, ili ga prenaplašavaju...

Zablude su, kaže izreka, uvek ljudske, ili pripadaju ljudima, pojedincima, premda istorija nije propustila da nas surovo uveri kako znaju biti i te kako čvrsto udružene. U svome konkretnom obliku, pitanje o »zrelosti kulture« stoga mora biti prevashodno pitanje kulturne i kritičke zrelosti pojedinaca, naročito »istaknutih pojedinaca«, *niza* »istaknutih pojedinaca«.

U »akademske« krugovima zadahnutim neoromantičarskim duhom (kojim se katkad želi prikriti i onaj drugi neo-duh, neopozitivizam) preovlađujući tip nekritičnosti koja dovodi u sumnju »kulturnu zrelost«, *adulnost*, pokazuje se kao »kulturni egocentrizam«, samouzdisanje kroz »vaseljensko vaznošenje« nasleđa, tradicije (i tradicionalnog) uopšte. Ni sve bogatstvo kulturne baštine naših naroda, i narodnosti, njima ne pomaže da uvide bespotrebnost preterivanja, paroksizam i karikaturalnost preuveličavanja.

Proučavanje književnosti u nas malo kada nije bilo, barem jednim svojim delom, zahvaćeno ovom boljkom. Naravno, ova se najbolje da zapaziti u neretkim slučajevima kada se i puki tragovi pismenosti, etnografski i folkloristički materijal, epigonija bez presešana i sl., namah proglašavaju vanrednim delima, ostvarenjima od

izuzetnog značaja, nezaobilaznim »kulturnim dobrima«. Isto, međutim, vredi i za stalna, opsesivna isticanja određenih trenutaka u istoriji pojedinih nacionalnih književnosti.

Učiniće se, možda, nekome da ove uvodne napomene odveć dugo odlažu kritički susret sa knjigom Dimitrija Bogdanovića *Istorija stare srpske književnosti*, kojoj je posvećen ovaj tekst — ali pre no što se izvede taj prenatrpan doneti zaključak, trebalo bi imati u vidu sledeće: prethodni redovi u velikoj meri opisuju upravo »horizont očekivanja« koji prati pojavu ovog dela o našoj najstarijoj književnosti i bezmalo neposredno utiče na njegov prijem, pa i samo čitanje. Kada je o Bogdanovićevoj knjizi reč, čini se da vrednosno prosuđivanje upravo mora računati sa uslovnostima recepcije — one nameću pitanje ispunjavanja kulturne misije u proučavanju razvoja istorije pisane srpske književnosti tokom srednjeg veka.

Vreme burnog metodološkog osveščivanja proučavanja književnih umetničkih tvorevina — ono je, ipak, doprlo i do nas — ali vreme koje ne obiluje značajnim sintetičkim zahvatima i pored toga što su sinteze jedini *pravi* način da se kruniše primeran istraživački put, čini da svako zaista zainteresovan za utvrđivanje *pravog* lika (istorije) naše književnosti sa posebnom pažnjom i nestrpljenjem očekuje svako novo delo. Takva »duhovna atmosfera« i horizont očekivanja morali bi, bez obzira na nezavidan društveni status onih koji se književnošću ozbiljno bave, da ohrabri proučavaoce i podstakne ih na pisanje upravo *kapitalnih dela*. (Mada se to, sudeći prema broju ozbiljnih, predanih znanstvenika, ne bi moglo zaključiti.) Sa druge strane, ovakve »receptivne prilike« u suženoj kulturi koja jedva da može podneti promašaje obavezuju, suočavaju pisca sa visokim zahtevima.

Upoznati sa dugogodišnjim primernim istraživačkim radom Dimitrija Bogdanovića, njegovim poznavanjem novih, *savremenih* dostignuća slavistike i vizantologije, izučavanja folklora i starih rukopisa, sa njegovim uvidom u stare rukopisne zbirke i, napose, Bogdanovićevom upućenošću u neka novija teorijska strujanja u oblasti proučavanja ovog razdoblja istorije književnosti (Bogdanović je i prevodilac vanredne Lihačovljeve *Poetike stare ruske književnosti*), mogli smo knjizi objavljenoj u izdanju Srpske književne zadruge s razlogom prići (jedino) sa najvišim zahtevima. Od Bogdanovića se moralo očekivati da iskoristišti postojanje vredne Kašaninove *Srpske književnosti u srednjem veku* (ona može pobuditi interesovanje za književna ostvarenja ovog perioda, približiti ih *savremenom osećanju/shvatanju* književnosti i književnih umetničkih svojstvenosti, i, najzad, biti dobar esejistički uvod u njihovo tumačenje i književno-istorijsko vrednovanje) pođe dalje u pravcu metodološke strogosti i teorijske zasnovanosti, *naučnosti* ispitivanja. To će reći da uvažavajući savremene teorijske i metodološke postavke, pišući *istoriju umetničkog*, ukaže na *povest* književne umetničke produkcije od početaka naše pismenosti pa sve negde do pojave Gavrila Stefanovića Venclovića. Takvo delo bilo bi višestruko značajan prilog razumevanju književnosti uopšte, tim pre što naše srednjovekovno literarno stvaralaštvo, s obzirom na ulogu religijskog i religioznog u njoj, pruža uvid u odnose (književne) umetnosti i religije pre no što se, sekularizacijom, religiozni zanos i estetska iluzija konačno ne rascepe, zatvore u, od tada, zasebne oblasti emaniranja ljudskog duha. Ne dovodeći u pitanje vrednosti *Istorije stare srpske književnosti*, ipak, treba reći da Bogdanović u njoj nije u potpunosti odgovorio ovim

(najvišim) zahtevima što je od presudnog značaja za njeno vrednovanje.

Pomenimo ovde od kolike važnosti je samo za razumevanje/proučavanje i savremene književnosti valjano tumačenje specifičnosti tzv. estetike istovetnosti (čak identifikacije!) u našoj staroj književnosti — poslužilo bi barem koliko da se ne potežu stalno primeri iz francuskog klasicizma — gde se »autorstvo priznaje jedino u odstupanjima, u pogreškama, u neistini«, kako kaže Bogdanović. (Mogao je svoje tvrđenje potkrepiti rečima, na primer, Pajsija Janjevca, koje stoje potkraj ovog razdoblja naše književnosti: »A ono što je, dakle, nezgodno i nedoumično, od moga je jezika.«) Zatim, isto vredi za tumačenje ideologema srednjovekovnog književnog teksta, metafizičkog dualiteta, sakralne simbolike, prirode i estetske svrhovitosti citata. (Ovde se nameće primer specifične recepcije zapisa monahinje Jefimije na zavesi. On svedoči o »estetizaciji« teksta, kako bi to rekao Ingarden, kada je reč o, čestom, oduševljenju današnjeg čitaoca zapisom, ali i o mogućnosti da ga i jedan znalac i takav zaljubljenik u srednjovekovnu književnost kakav je Kašanin, olako odbaci kao »značajniji za srpsku umetničku istoriju nego za književnu« samo zato što je veći deo teksta »pozajmica iz molitava koje se čitaju pred pričešće, a koje su sastavili Simeon Novi Bogoslov, Simeon Metafrast, i sv. Jovan Zlatousti«.) Neizbežno je, takođe, promišljanje vrednosti pesništva i vanrednih stilskih figura — pre svega kada je reč o Siluanovim stihovima posvećenim Savi Nemanjiću. Uočavanje paralele između Domentijana i Teodosija, opet, vodi izdvajanju dva prozna modela čija se povest može pratiti tokom sledstvenog razvoja naše prozne produkcije, a tada mnoge izuzetno značajne pojave u savremenoj prozi postaju znatno jasnije; možda bi se u određenom smislu moglo govoriti i o korenima nekih savremenih proznih ostvarenja u srednjovekovnoj, prvenstveno žitijnoj, literaturi. (Pekićevo *Vreme čuda*, recimo, kao da se začinje u Teodosijevoj priči o čudu sa Neofitom, sa jedne strane, a u apokrifima — pre svega u Jevanđelju mladenstva, ili Tominom jevanđelju — sa druge strane.) Spisak ovakvih tema koje ni književnoistorijsko proučavanje »književne proizvodnje« u srednjem veku ne sme zaobići, neobično je dug. Uspelost jedne istorije stare srpske književnosti može se meriti stepenom u kojem pruža odgovore na ovakva pitanja, ili utvrđuje književnoistorijsku osnovu za buduća pojedinačna istraživanja.

Samo će jedan deo trodelne *Istorije stare srpske književnosti* Dimitrija Bogdanovića udovoljavati prethodnom zahtevu. Iz tih razloga, mora se govoriti o nehomogenosti i neujednačenoj vrednosti knjige. Uvod, u kojem Bogdanović piše sažet pregled dosadašnjeg rada na istoriji ovog razdoblja naše književnosti, koristan je sumarni prikaz, ali ukoliko je već postojala potreba da se on nađe u knjizi, onda on nije ni dovoljno kritički — u ovom slučaju to znači *oštro* — intoniran, ni dovoljno analitičan da bi, kako se to kaže, neke stvari postavio na mesto koje im pripada. Drugi deo knjige u kome se zapravo izlaže sama istorija stare srpske književnosti, opterećen je izvesnim, nimalo beznačajnim slabostima, o čemu će tek biti reči. Zato su stranice prvog dela na kojima Bogdanović pregnantno i veoma uspešno oslikava probleme knjige u srednjovekovnoj srpskoj kulturi, odnosa jezika i književnosti, poetike stare srpske književnosti, te, naposletku, periodizacije stare srpske književnosti (ovim redom smenjuju se poglavlja), sigurno najvrednije u čitavoj knjizi. Prvi deo *Istorije stare srpske književnosti* značajan je doprinos prou-

čavanju (*u nas*) srednjovekovne književnosti, i može se jedino požaliti što nije znatno obimniji — možda ovo treba shvatiti i kao sugestiju da postoji mnogo valjanih razloga da Bogdanović od njega načini posebnu studiju. Mestimično preterano oslanjanje na izvore, i sledstveno odsustvo istančanog sluha za neke istorijske specifičnosti, nisu značajniji nedostaci kada se ima u vidu sa kakvom sigurnošću Bogdanović, nižući precizne kategorijalne sklopove, jezgrovite tvrdnje i dobro smišljene napomene, ocrtava opšti lik književnoteorijskih, poetičkih i žanrovskih pitanja književnosti srednjeg veka.

Od posebnog značaja je predložena periodizacija srednjovekovne srpske književnosti, književnoistorijski izuzetno funkcionalna i valjano utemeljena. Reč je o uvođenju sedam perioda:

1. Počeci srpske književnosti (X—XII vek)
2. Na putevima samostalnog stvaranja (XIII vek)
3. U znaku Svete Gore (1300—1389)
4. Posle Kosova (1389—1427)
5. Nova središta književne delatnosti (1427—1459)
6. Između tradicije i hronike svoga vremena (1459—1537)
7. Dva poslednja veka (XVI—XVII vek)

Kritikujući ranije pokušaje izdvajanja posebnih razdoblja srednjovekovnog književnog stvaralaštva, sa posebnim osvrtnom na vulgarizovanje književnoistorijske problematike i »uprošćeno sociologisanje« koje »sugeriše takvu sociološku interpretaciju književnog stvaranja u funkciji klasnih odnosa kakva se ne bi mogla utvrditi *egzakt-nim, kritičkim proučavanjem* (kurziv J. A.) literature toga doba i njenog odnosa prema klasama u srednjovekovnom društvu«, Bogdanović će izgraditi *periodni sistem* koji neposredno pokazuje istorijsku uslovljenost razvoja srednjovekovne književnosti. No, kritikujući stilističke poglede na periodizaciju, sa jedne strane, a mehanicističke i tobože marksističke pokušaje njenog konstituisanja, sa druge, on će olako odbaciti i relevantna, stilistički inspirisana, tumačenja evolucije, odnosno, nezaobilazne momente istorijsko-genetičkog pristupa ovom razdoblju, momente na koje upravo marksistička misao obraća pažnju. Ne radi se ovde, kada je o marksističkoj inspiraciji reč, o jednom od čestih pokušaja njene odbrane i revitalizacije upućivanjem na to da promašaji svojstveni protagonistima, navodno, marksističke misli ne obezvređuju ovu misao samu — jer se tu katkad previđa da marksistička inspiracija u nekim domenima proučavanja (književnih) umetničkih fenomena nikada i ne deluje preterano uverljivo — već o osporavanju relevantnosti marksističkog stajališta i svake primenljivosti istorijske trijade organicističkog tipa na književnu produkciju u srednjem veku.

Tako će u rečenicama koje prethode netom navedenoj, Bogdanović reći da »mehaničko prenošenje jedne opšte sheme i periodizacije na istoriju srpske književnosti ne odgovara stvarnim procesima kroz koje srpska književnost prolazi u toku srednjeg veka. Ovo nameće predstavu o »opadanju i propadanju« tamo gde dekadencije nema, gde može biti samo zakašnjenja u pojavi novih književnih tokova.« Slabosti »mehaničkog prenošenja« Bogdanović izjednačava sa slabostima »opšte sheme«, ne uviđajući — pod uticajem nekakvog *mističkog* shvatanja o nepromenljivosti — da se problem sastoji jedino u (književno)istorijski pouzdanom konkretizovanju »opšte she-

me«; konkretizovana, ona gubi i svoju besadržajnu opštost i mehaničnost puke sheme. A da paradoks bude veći, periodizacija što je sam predlaže upravo je ta konkretizovana i istorijski zasnovana slika »procesa kroz koje srpska književnost prolazi u toku srednjeg veka«; ona otuda sadrži u svojoj osnovi i »opštu shemu« koje se Bogdanović odriče. Da ima u staroj srpskoj književnosti i »opadanja i propadanja«, i »dekadencije«, najbolje svedoče dezintegracija paradigme žitija kod Konstantina Filozofa i ništavna vrednost dela Pajsija Janjevca upoređenog sa žitijima pisanim u ranijim vekovima, naročito Domentijanovim i Teodosijevim koja su i vrhunac žitijne književnosti u nas. (A odstupanje od mehanicističkog viđenja »opšte sheme« pri tom osvedočava pojava »dva vrhunca« u žitijnoj produkciji — jedan su Domentijan i Teodosije, onaj *religijsko-teološki*, a drugi Danilo II i njegov nastavljajući, i to, uslovno rečeno, *svetovni*, u smislu za žitije velikog udela svetovnih motiva — i njihovo svojevrsno ukrštanje kod Camblaka, te dovođenje u blizinu začetaka hroničarsko-komentatorskog sindroma.)

Razloga za Bogdanovićev postupak, nema sumnje, ima više, ali čini se da su dva presudna: shvatanje o žanrovskoj kodifikaciji literature, njenoj čvrstoj oblikovnoj normiranosti koja — ako se uzme u apsolutnom smislu — ne dopušta priznavanje ma kakve promene, i analogno tvrđenje o stilskoj unificiranosti, jednoobraznosti. Ova druga naznaka, uz onu koja sledi iz, tako reći, izjednačavanja *egzakt-nog* i *kritičkog* proučavanja (na šta smo ukazali kurzivom), vode u drugi deo *Istorije stare srpske književnosti*.

Bogdanović, rekli smo, u drugom delu knjige prelazi na postupno izlaganje same istorije književnosti, držeći se, razume se, svog »periodnog sistema«. Pri tome, međutim, on se kreće između književnoistorijskih tumačenja, utvrđivanja mesta pojedinih dela i autora u određenom periodu, i navođenja podataka o delu, autoru, periodu. Neophodnost sažetog izlaganja tu predstavlja krupan problem: nužna je stroga selekcija. Morajući da vrši odabir dela i podataka, ili, pak, svojstvenosti i odnosa tekstova kojima će uopšte posvetiti pažnju, Bogdanović će načiniti karakterističnu grešku — opredeliće se, često, za podatke i, tako reći, više pominjanje dela no njihovo celovitije književnoistorijsko sagledavanje. Takav postupak, idući nauštrb tumačenja, daje prioritet globalnom, panoramisanju, kao da nisu najvažniji upravo književni tekstovi i njihovo književnoistorijsko razumevanje, već razdoblja »periodnog sistema« kao takva. Naime, bez obzira na opštost sagledavanja i neizbežna uopštavanja, interpretacije u ravnama *smisla* i *značenja* (onako kako ih, recimo, vidi Hirš) moraju biti ugrađene u temelje književnoistorijskog suštog mišljenja o književnosti kao jezičkoj umetnosti, jednako kao i u temelje književne kritike — uz, naravno, uvažavanje svih specifičnosti književnoistorijskog promišljanja književnih fenomena, njegovih posebnih zadataka. Bogdanović, ipak, prolazi skoro sasvim mimo tekstova, njihovih književnih i umetničkih odlika. Kao da tu previđa kako ni strogi postulati estetike istovetnosti ne čine sva dela jednako *vrednim* čak ni onda kada su, uslovno rečeno, jednako *verna* (pra)uzoru. Pominjanje »srednjovekovnog šunda« u prvom delu knjige, ostaje zato ničim potkrepljeno, sasvim apstraktno: naprosto, svojevrsna »deklarativna atrakcija«, a ne i stvarna vrednosna konstatacija. Tamo gde se ne upućuje ni na manje razlike u vrednosti između dela, ne može biti govora o — inače neophodnim, da ne kažemo preko potrebnim — radikalnijim sudovima. Rađa se iz tih razloga nedoumica je li

ovde, možda, u pitanju samo u blažem obliku, nekritičnost slična onoj pomenutoj na početku teksta.

Smatrajući da »stilska fizionomija objedinjuje, a ne deli razdoblja« i da se prema razlikama na planu stila ne može utemeljiti diferenciranje razdoblja, »periodni sistem«, Bogdanović će, u stvari, prevideti da je za književnost i njenu istoriju neuporedivo značajnije ispitivanje baš »upadljivih individualnih razlika« — njihovo postojanje on ne spori — no priklanjanje književnoistorijskoj apstrakciji koja segmente »periodnog sistema« postulira kao nekakve entitete za sebe, premda su oni samo radne hipoteze i rezultati potrebe da se književnoistorijska tumačenja olakšaju i potkrepe prikladnim vremenskim segmentiranjem, podelom. Ne utvrđuje se »periodni sistem« da bi dela i tumačenja bili u funkciji njegovog uspostavljanja; on je, ponovimo, samo pomoćno sredstvo za razumevanje razvojne niti književnosti. A stav kako »nema, na primer, načelne razlike u stilu ni između Domentijana i Teodosija, ma koliko se na tim razlikama u našoj književnoistorijskoj nauci i esejistici insistiralo« (kurziv J. A.), nije ništa drugo doli svojevrsno »bacanje prašine u oči«, tek koliko da se ne vidi da umetničku vrednost ne predstavlja — inače stvarno postojeća globalna »stilska formula« svojstvena svakom žanru koja je »u dijahronom smislu konstantna«, već specifičnost njenog tekstualnog zahvatanja, konkretizacije, dakle, i odstupanja od nje. Apolutizovanje značaja žanra vidljivo je i u određenju da je »stara srpska književnost sve ono što u sistemu žanrova srednjeg veka, posebno u vizantijskom svetu, pripada književnoj umetnosti«. U ovoj tautološkoj formulaciji žanru se, tako reći, daje prvenstvo u odnosu na svojstvenosti književne umetničke prirode; tada, ovako zasnovano odricanje važnosti stilističkih raščlanjavanja, i razlika u stilu uopšte, mora biti prilog ranije pomenutom Bogdanovićevom *mističkom* shvatanju nekih fenomena srednjovekovne književnosti. On, čini se, kao da je sklon prihvatanju jednog *religioznog shvatanja* srednjovekovne književnosti koje ovu prikazuje onakvom kakva bi ona shodno religijskim postulatima trebalo da bude, a ne onakvom kakva ona zbilja jeste: u odnosu na kanone i nesavršena, ali književno umetnički vredna.

Oprečnost, nespojivost tog *mističkog* stanovišta sa naukom o književnosti i na njoj zasnovanim književnoistorijskim proučavanjem, ostavila je traga na *Istoriji stare srpske književnosti*. Ovo se, pre svega, odnosi na neke protivrečnosti koje se ne mogu protumačiti eventualnim Bogdanovićevim slučajnim omaškama, a ne spadaju ni u »obične« nedoslednosti pri »realizaciji« načelnih opredeljenja iz prvog dela knjige. (O ovim pitanjima često, i rado, raspravlja Nikola Milošević, pokazujući posledice »pritajenog« delovanja ideoloških i psiholoških faktora, što ima i te kakvog značaja za valjano razumevanje dela kako mislilaca u istoriji nauke i filozofije, tako i književnih stvaralaca, ili proučavalaca književnosti.) Uprkos Bogdanovićevim veštim formulacijama, čak osobenoj ekvilibristici, ove će se nesaglasnosti neminovno ocrtavati i na jezičkom planu. Na jedan od takvih slučajeva ukazali smo kurzivom u prethodnom citatu iz *Istorije stare srpske književnosti*: reč je o stavu o »načelnjoj razlici« između Domentijanovog i Teodosijevog stila. U prvom delu rečenice, naime, Bogdanović će tvrditi da »načelne razlike« *nema*, da bi odmah zatim prihvatio da se »na tim razlikama« insistira, dakle, potvrdio njihovo postojanje. Uz to, činjenica da će u prvom delu rečenice upotrebiti singular (genitiva) — »razlike« — a u drugom plural (loka-

tiva) »na tim razlikama«, pokazuje da se u prvom i drugom slučaju, jezički uzev, zapravo ne radi o istom predmetu. Ovo jezičko svedočanstvo jasno pokazuje da Bogdanović u suštini one *razlike koje postoje između Domentijana i Teodosija*, i koje ni sam ne spori, izjednačava sa *načelnom razlikom*, a to je, uprkos tome što je sa književnoistorijskog gledišta ispravno, u suprotnosti sa *mističkim* stanovištem, *mističkim* shvatanjem globalne stilske unificiranosti. Stoga ono što književni istoričar uviđa kao naučnik, ostaje izraženo tek na nivou »rečeničke podsvesti«. (Kada ne bi postojala ova kolizija — *naučno/mistično* — Bogdanović bi, nema sumnje, u samoj rečenici precizno razdvojio »načelnu razliku« i »uočljive postojeće razlike« između Domentijana i Teodosija.)

Premda se u tumačenju *mističkih* shvatanja ni u kom slučaju ne možemo upuštati, moguće je ukazati na jedan od njihovih čestih korena — onaj što sledi iz *estetičkog relativizma* primetnog i u *Istoriji stare srpske književnosti*. To, sada sa estetičkog stanovišta, objašnjava i Bogdanovićevu nedovoljnu kritičnost prema srednjovekovnim književnim delima. U najkraćim crtama, ovo manjkavo estetičko ishodište može se opisati kao stanovište da se »glavna funkcija« književnog umetničkog dela u srednjovekovnoj književnosti ne sastoji u produkciji estetskih kvaliteta i njihovom objedinjavanju u specifično kvalitativno sazvučje; čvrsto uzglobljen u religijski sistem, srednjovekovni književni tekst služi *religijskoj svrsi*, i sa stanovišta estetičkog relativizma to što je (i) religioznost njegova temeljna svojstvenost govori o drugačijoj (i) estetskoj prirodi tvorevine — kao da religiozno i estetsko ne mogu postojati naporedo i jednovremeno, bez obzira na to što tip kulture u srednjem veku ističe samo prvi, religiozni aspekt. Kada se u duhu rekonstrukcionizma srednjovekovnoj književnosti pristupa sa tobože imanentne estetičke pozicije, čini se da nije opravdano izdvajati estetski plan dela. Međutim, ako srednjovekovnom književnom tekstu ne pristupamo sa »religioznim stavom« — čemu je sa stanovišta književnosti shvaćene kao umetnosti ravno prethodno polazište — već bitno *estetskim stavom*, kada smo, dakle, usmereni na iščekivanje/traženje umetničkih vrednosti i estetskih kvaliteta, tada i svekoliike dileme oko »glavne funkcije« srednjovekovnih književnih dela iščezavaju. A ovo potonje polazište, kada je u pitanju promišljanje srednjovekovne književnosti upravo kao književnosti, a ne *religijskog sredstva*, jedino je moguće i relevantno.

Izbegavajući, u ovom smislu, »imitativnu interpretaciju«, kako bi rekao Adorno, iako jedino ona vodi onome što zbilja jeste književno umetničko srednjovekovnih književnih tvorevina, Bogdanović će umnogome skliznuti u *istoricizam* označen pisanjem pre *istorije* književnosti, no istorije *književnosti* — da se poslužimo poznatom dvosmislicom.

Utoliko ukoliko svi pominjani nedostaci umanjuju vrednost *Istorije stare srpske književnosti*, ona ne ispunjava one (najviše) zahteve koje smo istakli na početku teksta. Njome, naime, ipak nismo dobili onaj preko potrebni sintetički književnoistorijski prikaz srednjovekovne srpske književnosti koji bi, u celini uzev, bio opšteprihvatljiv; pri tome se misli na to da bude prihvatljiv kao pouzdan priručnik, i to pouzdan u jednom *višem smislu* — pouzdan u globalnoj proceni i slici dela srednjovekovne srpske književnosti.